

اسناد تاریخی

محمد رضا تهرانی

اسناد منحصر به فرد منتشر نشده درباره دارالشورای کبری (مجلس دربار اعظم)

در سه بخش

(۱)

از دوران سلطنت قاجاریه به خصوص زمان ناصری به بعد اسناد قابل ملاحظه ای باقی مانده است. در این عصر نوشته های سلطانی و دیوانی و سواد فرمانها و احکام در اداره بیوتات سلطنتی نگهداری می شد. به علاوه قبل از آن که به تدریج دستگاه اداری کشور توسعه یابد و بایگانی ترتیب صحیحی پیدا کند، مرسوم بود که رجال مسؤول، اعم از وزرا، حکام و مستوفیان، مدارک سیاسی، مالی، اداری را در خانه های خود نگهداری می کردند. بعد از فوت ایشان اگر وارثی داشتند اسناد به آنها منتقل می شد، اگر وراثت به ارزش واقعی اسناد به عنوان منابع تاریخی واقف نبودند، اسناد به تفاریق مخلوط می شد یا از بین می رفت. اما عده ای از خانواده های قدیمی اسناد خود را به طالبین و مجموعه داران فروخته و یا به مرکز اسناد دانشگاه تهران و سازمان اسناد ملی، کتابخانه مجلس شورای و گذار کرده اند. اسنادی که در خانواده ها هنوز باقی بود صاحبانش یا به علت ترس، مسائل سیاسی، یا رعایت موقعیت رجال متنفذ همذوره خود از نشر آنها خودداری می کردند، و به همین سبب است که پاره ای از حقایق تا کنون مکتوم مانده است.

آن عده از صاحبان اسناد که خود محقق و صاحب نظر بودند، با پژوهشگران و مورخین دیگر همکاری صمیمانه کرده و مدارک خود را با علاقه در اختیار آنان قرار داده اند. این گونه اسناد از حدود چهل سال قبل تا کنون به تدریج در کتب اسناد، روزنامه ها و مجلات مختلف منتشر شده است، و البته در بین آنها اسناد ارزنده ای نیز دیده می شود.

چون این گونه اسناد منتشر شده در طی سالیان دراز به صورت پراکنده باقی مانده است و به علت آن که با یکدیگر ارتباط و پیوستگی ندارند. محقق یا شخص علاقه مند به اسناد تاریخی قاجار (ناصری) باید کلیه این گونه کتب اسناد، مجلات، و روزنامه ها را در اختیار داشته باشد که البته کار آسانی نیست، و بزرگترین زیان آن ضایع شدن اوقات پژوهشگر است. برای آسان شدن کار و هموار کردن راه باید کلیه این اسناد در ارتباط با هم از نظر زمان و مکان و متن رده بندی و به صورت مجموعه هایی منتشر گردد.

هدف از نشر اسناد محمد علی خان امین السلطنه

اسنادی که در سه شماره مجله ایران شناسی منتشر خواهد شد از جمله اسناد گرانبهایی است که اصل آنها تاکنون در کتاب یا مقاله ای چاپ نشده، زیرا منحصر به فرد بوده است. کیفیت این اسناد و مجموعه به شرح زیر است:

الف: دسته اول اسناد، مربوط به سنه ۱۲۹۰ هجری قمری است.

ب: مدارک اغلب به صورت پیوسته است و به ترتیب تاریخ صدور اسناد و نوع سند (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی) طبقه بندی شده است.

ج: در مقایسه مندرجات اسناد، برخی از آنها مؤید و مکمل سایر اسناد است و تعدادی مغایر آنها و از این راه سایر اسناد در شرح و تاریخ صدق تصحیح خواهند شد.

د: هدف از نشر این اسناد صرفاً شرح مجالس و وقایع نیست. بلکه ضروری است پس از انتشار، توسط محققین متخصص در رشته های مختلف مورد بهره برداری و تحلیل علمی و نتیجه گیری قرار بگیرند.

محمد علی خان امین السلطنه (سنه ۱۲۵۳ - ۱۳۴۳ ه. ق.)

وی پسر محمد حسن خان کشیکچی باشی ناصرالدین شاه بود، و محمد حسن خان، فرزند قاسم خان هزارجریبی سرهنگ در دوره فتحعلیشاه، و قولر آقاسی باشی دربار محمدشاه. او در تهران متولد شد و دوران سلطنت پنج پادشاه قاجار: محمدشاه، ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه، محمد علی شاه، و احمد شاه را درک کرد.

مشاغل و مناصب او در دوران سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۷ - ۱۳۱۳ / ۱۸۵۱ - ۱۸۹۶

م.) عبارت است از: غلام بچه در دربار ناصرالدین شاه، غلام بچه باشی (ریاست غلام بچه ها) به جای علیرضا خان عضدالملک، پیشخدمت خاصه، از ملتزمین رکاب در سفر اول خراسان در سنه ۱۲۸۴، ریاست رکیب خانه مبارکه (زیندار باشی) در ۱۲۸۷، وی در ۱۲۸۸ ملقب به امین السلطنه گردید، از ملتزمین رکاب ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگ (۲۱ صفر - سلخ رجب ۱۲۹۰ / ۱۸۷۳ م.)، صدور حکم ایشیک آقاسی باشی (رئیس تشریفات

و تنظیمات) و رابط وزرا و شاه و بالعکس در دارالشورای کبری پس از برگشت از سفر فرنگستان (شعبان ۱۲۹۰)، دستخط حکم مجدد انتظام و اخبار و احضار مجلس وزارت مختار دربار (وزرای ستۀ مختار دربار اعظم) در ربیع الاول ایت نیل ۱۲۹۱، فرمان رختداری خاصه در ۱۲۹۱. در اوائل همین سنه ریاست مخازن تدارکات عسگریه نیز به مشاغل قبلی او اضافه شده است (بنا به پیشنهاد شاه و تصویب دارالشورای کبری)، اعطای یک قطعه نشان و حمایل سرخ از درجۀ دویم سرتیپی در ۱۲۹۴، از ملتزمین رکاب در سفر دوم ناصرالدین شاه به فرنگستان، شاه در ایام مسافرت، با صدور دستخط خطاب به میرزا حسین خان مشیرالدوله (سپهسالار اعظم) مقرر داشت که نشان اول با حمایل سبز، به امین السلطنه اعطاء شود، در ۱۲۹۵، پس از برگشت از سفر دوم فرنگستان، دستخط شاه برای ریاست صندوقخانه مبارکه به انضمام رختداری خاصه به نام وی صادر شد، اعطای تمثال همایون قبل از سال ۱۳۰۰، در ۱۳۰۴ علاوه بر حفظ سایر مناصب به جای (علی آقا امین حضور) وزیر بقایا گردید، از ملتزمین رکاب در سفر سوم فرنگستان ناصرالدین شاه بود، در شهر ورشو به قصد رفتن به حج با کسب اجازه از شاه از همراهان جدا شد و قبل از حرکت به اخذ نشان اول و حمایل نائل گردید، در فرمان صادره در ربیع الاول ۱۳۰۶ مناصب و مشاغل محمد علی خان، امیر الامراء العظام، وزیر بقایا، صندوقدار دولت علیه، وزیر تدارکات عسگریه ذکر گردیده است، در ۱۳۰۷ پس از مراجعت از مکه، دستخطی صادر شد که امین السلطنه باید کلیۀ بروات دیوانی و بروات قشونی را که به مهر مسؤولین (مستوفیان، وزیر دفتر، وزیر اعظم و صدراعظم) مهور شده است به حضور شاه بیاورد و احدی غیر از او نیاید در این کار مداخله نماید.

اسناد امین السلطنه حاکی از این است که وی علاوه بر مناصب و مشاغل مذکور، از جمله وسیله ارتباط ناصرالدین شاه با وزرا و حکام و در نتیجه محصل اجرای احکام صادره بوده است. در رسیدگی به ارزاق عمومی مردم از نوع گندم و گوشت، رفع اختلافات رجال دیوانی با یکدیگر و از طرف دیگر رفع اختلافات مردم با دیوان شرکت داشته و محصلی وصول بدهی شاهزادگان و حکام را به صرافان و تجار و بانک، از جانب شاه به عهده داشته است.

وی در سه رویداد مهم تاریخی در دوره ناصرالدین شاه: قرارداد رویتر در ۱۲۹۰، ماجرای امتیاز نامه رژی (تباکو) در ۱۳۰۷، و مشکلات ضرابخانه در ایجاد اختلال پولی دولت در داخل و خارج کشور از مسکوکات (پول سیاه، نقره، طلا) و در سنجیدن عیار سکه ها (در حضور وزرا و رجال در تکیه دولت طهران) شرکت داشته و محصل آن بوده است.

دستخط ناصرالدین شاه در بلا قسمت راست نقاشی:

صورت امین السلطنه روز سه شنبه ۱۶ جمادی الاول در محمود آباد علاء الدوله کشیده شد

(اندازه اصلی ۱۳/۵ X ۲۰/۵ سانتیمتر)

از بررسی کلیه اسناد امین السلطنه در دوره ناصری از بدو شروع خدمت الی سال ۱۳۱۳، در حدود چهل سال، معلوم می گردد که او از جمله معدود رجال آن دوره است که در طول خدمات خود در دربار و دیوان، همواره و بدون انقطاع دارای مناصب و مشاغل متعدد و از محارم مورد اعتماد شاه بوده، هیچ گاه برکنار، و یا به خاطر دور ساختن او از محیط دربار به علتی، مأمور و حاکم در ایالتی نشده است. او لزوماً به سبب شغلی و نزدیکی به شاه در کلیه سفرهای داخلی و خارجی نیز جزو ملتزمین رکاب بوده است. به علاوه در بین اسناد امین السلطنه فرمان سلطان عثمانی که به او اهداء شده نیز وجود دارد.

دارالشورای کبری جدید (مجلس دربار اعظم)

تأسیس دارالشورای کبری معلول یک حادثه تاریخی ست. ناصرالدین شاه در بازگشت

از سفر اول فرنگستان (آخر رجب ۱۲۹۰) پس از ورود به پایتخت بلافاصله در ماه شعبان دست به اقداماتی زد، که اجرای سریع آن را ضروری می دانست. به این ترتیب که ابتدا استعفای میرزا حسین خان مشیرالدوله صدراعظم و سپس حذف منصب صدارت در اعلان رسمی دولتی اعلام گردید. در مرحله بعد با صدور دستخط، حکم به تجدید مجلس دربار اعظم (دارالشورای کبری) به عضویت وزرای جدید داد. شروع تغییراتی به این سرعت از جانب شاه برای رفع موانع و مشکلاتی بود که بر اثر انعقاد قرارنامه رویتر (امتیاز راه آهن و غیره) با دولت ایران، در خارج و داخل کشور در غیاب شاه و صدراعظم عده ای با توطئه ایجاد کرده بودند. لزوم تعیین وزرای جدید و فرمان تشکیل دارالشوری از سوی ناصرالدین شاه در بحران (اجتماعی، سیاسی، اقتصادی) به ترتیبی که در عین حال اداره امور دولت زیر نظر مستقیم و در دست شخص شاه باشد با شرائط مغشوش موجود زمان در ارتباط بوده است. سابقه امر از این قرار است که بار اول در ماه ذی قعدة ۱۲۸۹، لایحه تشکیل دربار اعظم به دست میرزا حسین خان مشیرالدوله (صدراعظم) تدوین و به توشیح شاه رسیده بود. این طرح دولتی بر اساس مسؤولیت وزرا در مقابل صدراعظم (مرجع کل)، و مقام صدارت در برابر شاه تنظیم گردیده بود. در فرمان جدید دارالشورای کبری (شعبان ۱۲۹۰) چون با تعویض هیأت دولت، منصب صدارت نیز حذف گردیده بود، لذا شاه خود را، در این مقام قرار داد.

در ادامه ماه شعبان ناصرالدین شاه با اشاره به لزوم حضور صدراعظم مستعفی در تهران برای حل و فصل قرارداد رویتر - با جلب نظر مخالفین (برخی از وزراء، شاهزادگان، رجال) که در برپا کردن فتنه دست داشتند - میرزا حسین خان مشیرالدوله را به تهران احضار نمود. نزدیک به نوزده روز قرارداد رویتر در مجالس خاص دارالشورای کبری با شرکت مشیرالدوله که از جانب ناصرالدین شاه مأمور گفتگو با رویتر و وکلای او شده بود بررسی گردید. سرانجام پس از تبادل دستخطها و عرایض بین شاه و مشیرالدوله، چون ناصرالدین شاه علاقه مند به الغاء امتیازنامه برای آرام کردن بحران داخلی و خارجی بود، در تاریخ نوزده رمضان ۱۲۹۰ ابطال قرارداد رویتر اعلام گردید. در بیستم ماه شوال همین سال میرزا حسین خان مشیرالدوله به وزارت امور خارجه منصوب و در ربیع الاول ۱۲۹۱ به عضویت مجلس دارالشورای کبری (وزرای مختار دربار اعظم) برگزیده شد. مدارک منحصر به فرد دارالشورای کبری (و بعد تحت عنوان «وزرای مختار اعظم») باقی مانده از این دوره است.

ارزش این اسناد در آن است که اصل فرمان یا دستور العمل با طغرای سلطنتی و یا دستخط (به خط شاه یا منشیان حضور) با توشیح ناصرالدین شاه می باشد. پس به این

دلایل در اصالت و اعتبار مدارک تردیدی نیست. اهمیت خاص بخشی از این اسناد، عرایض مردم است که شاه با دستخط جهت رسیدگی به دارالشوری ارجاع نموده است. نکته قابل توجه دیگر، صورت مجالس دارالشوری است که حاوی نظریه و پیشنهادهای وزرا درباره وقایع و مسائل مملکت می باشد، و نیز جواب دستورالعملهای شاه که در اوراق صورت مجالس دیده می شود.

در این مقاله از اسناد مورد بحث پانزده سند دارالشورای کبری (سال ۱۲۹۰ هـ. ق.) در ایران شناسی چاپ خواهد شد.

سند شماره ۱*

فرمان ناصرالدین شاه درباره تشکیل مجلس دارالشورای کبری (دربار اعظم)

محل شورای دولتی دربار اعظم خواهد بود

ایام انعقاد مجلس مستراً روزهای شنبه و سه شنبه است و در سایر روزها اگر امری فوق العاده باشد و از طرف قرین الشرف ملوکانه فرمایش مخصوص شود مجلس شوری تشکیل خواهد یافت.

این مجلس مرکب از وزرای عظام و اشخاصی است که وجودشان بمطالب مقرر مربوط باشد کسانی که مستراً در دارالشوری حق ورود و جلوس دارند وزرای صاحب ادارات معینه هستند باین تفصیل وزارت داخله و دفتر محاسبات و ریاست دارالشوری جناب آقا وزارت علوم اعضاد السلطنه وزارت جنگ نصره الدوله وزارت عدلیه عماد الدوله وزارت خارجه میرزا سعید خان مؤتمن الملک وزارت فوائد عامه حسینعلیخان وزارت وظایف مجد الملک وزارت رسائل خاصه میرزا علیخان منشی حضور

محمد علیخان امین السلطنه در هر روز شنبه و سه شنبه وزرای معینه را در مجلس دربار اعظم حاضر خواهد نمود و برای گفتگوی مجلس از حضور همایون تعلیمات خواهد گرفت صورت مقالات مجلس و شرح عقائد و آراء وزرا در ورقه تحریر خواهد یافت که بعد از عرض حضور همایون موقع امضا مییابد

وزرای فخام تا برای شور و گفتگو در مطلب مخصوص نشسته اند، مشغولیت بکار دیگر را

* رسم الخط سندها، برابر است با رسم الخط اصل اسناد، بر اساس رونوشتی که نویسنده مقاله از آنها تهیه کرده است. رسم الخط مطالبی که در زیر عنوان «توضیح»، در پایان هر سند چاپ شده، رسم الخط مجله ایران شناسی است. تصویر پانزده سند مورد بحث با توجه به محدود بودن صفحات مجله، کوچکتر از اندازه اصل آنها، چاپ می شود.
ایران شناسی

ترک خواهند کرد

نرسد شورش در پیشم خنده بود

بیاخت ایس شمشاد شمشاد و در زینت و در این روزگار
روز به روز از روزگار برفت که در این روزگار
شکر خدایت

قدرت نه است بر هیچ قیام...
حدیثت بر من بود

شرف...
در روزگار...

بیاخت رنگ...
در روزگار...

قدیم...
در روزگار...

گفته اند...
در روزگار...

مذاکرات...
در روزگار...

مذاکرات...
در روزگار...

اینجا...
در روزگار...

توفیق...
در روزگار...

صفحه اول و دوم سند شماره ۱ (اندازه اصل سند، هر صفحه ۲۲ X ۲۷ سانتیمتر)

قرارداد مجلس دارالشوری با تاریخ و اسامی آنها که حاضر بوده اند و احکام صادره بر طبق آن قرار داد در دفتر مخصوص مرتباً ثبت خواهد شد مذاکرات مجلس و قرارداد اولیای دولت تا بموقع اجرا نرسیده است مکتوم خواهد بود و بهیچوجه در خارج و آگوه نمیشود و در ایام انعقاد مجلس دربار اعظم را از ازدحام بی معنی و جمعیت زیاد حفظ خواهند کرد ابلاغ اوامر علیه به مجلس شوری و عرض رأی و صوابدید وزرای فخام منحصرأً بعهده امین السلطنه خواهد بود لاغیر

صحیح است صحه و دستخط ناصرالدین شاه

انشاء الله تعالی از همین قرار مرتب و معمول شود تخاقوی نیل

توضیح:

فرمان به خط میرزا علیخان منشی حضور (امین الملک - امین الدوله) است.
جناب آقا: میرزا یوسف مستوفی الممالک.
حسنعلیخان گروسی (امیر نظام).

تخافوی نیل (بفتح تا و ضم قاف) سال دهم از سالهای دوازده گانه ترکی (سال مرغ).

اصح در اخبار نوزدهم شهریور کبری

کرامت ایلیش کبری نوزدهم شهریور

روزه دستار در روزت کبری

چند روز در ماه شهریور کبری

خبر کرد در روزت کبری

مؤلفه را با ابلاغ خبر نوزدهم شهریور

بند ۱۴۴ در روزت کبری

سند شماره ۲ (اندازه اصل سند ۱۳/۵ X ۲۱ سانتیمتر)

سال جامع علوم انسانی

سند شماره ۲

فرمان ناصرالدین شاه در تعیین [تعیین] امین السلطنه جهت ابلاغ اوامر
به مجلس دارالشوری کبری و عرض عرایض وزرا به شاه

مهر برجسته شیر و خورشید

مهر ناصرالدین شاه

اعلام و اخبار وزرای دارالشورای کبری بعهده محمد علیخان امین السلطنه است که سمت
ایشیک آقاسی باشیکی وزرا را خواهد داشت در ایام شنبه و سه شنبه دائماً و مستمراً و در
اوقات دیگر حسب الاتفاق که مطلبی باشد و حضور وزرا لازم افتد همه را در مجلس دربار

اسناد منحصر به فرد منتشر نشده درباره دارالشورای کبری (مجلس دربار اعظم) ۸۳۳

اعظم حاضر خواهد کرد و موافق فرمایش ما صورت مشورت و مسئله مقرر را بآنها ابلاغ خواهد نمود و حاصل مشورت را بحضور خواهد رسانید
فی شهر شعبان المعظم ۱۲۹۰

توضیح:

۱- سجع مهر: العزة لله السلطان بن السلطان ناصرالدين شاه قاجار

۲- ایشیک آقاسی باشیکی: رئیس تشریفات و تنظیمات.

اسناد

وزرا هم وزون در خانه مفکرین

علاءالدوله عضد الملک میرزا عیسی وزیر

مجله پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۹۱

سند شماره ۳ (اندازه اصل سند ۲۱x۱۷ سانتیمتر)

سند شماره ۳

دستخط ناصرالدين شاه

امین السلطنه

فردا همه وزراء را در خانه حاضر کن علاء الدوله عضد الملک میرزا عیسی وزیر هم باشند

توضیح:

خانه: دربار.

محمد رحیم خان علاء الدوله. در تاریخ این سند مناصب او عبارت بود از: کشیکچی باشی، ایشیک

آفاسی باشی، مدیر فراشخانه مبارکه و باغات و عمارات دولتی.

علیرضا خان عضدالملک. مناصب: خوانسالار، خازن مهرشاه (مهردار سلطنتی)، ابلجانگیری ایل قاجار. میرزا عیسی وزیر. مناصب: پیشکاری کامران میرزا نایب السلطنه و وزارت دارالخلافه (تهران). این دستخط برای احضار همه وزرا (هشت نفر وزیر) و سه نفر دیگر از رجال، مربوط به ماه شعبان ۱۲۹۰ هجری قمری، برای اصغای نطق شاه در مورد قرارداد رویتر در رابطه با میرزا حسین خان مشیرالدوله و مخالفین او بوده است.

دو دستخط ناصرالدین شاه (سند شماره ۳ و ۴) احتیاج به شناسایی بیشتری دارد. در اجرای این مقصود باید اسناد دیگری را به میان آورد. در این کار، تطبیق و مقایسه، در خاطرات نوشته شده و اسنادی که مؤید و مکمل و با مغایر است پیش خواهد آمد و تصحیح خواهد شد. کسانی که درباره قرارداد رویتر خاطره نگاشته و یا در کتاب خود اسنادی را در این باره انتشار داده و اظهار نظر و آنها را تحلیل کرده اند عبارتند از: میرزا علی خان امین الدوله (کتاب خاطرات سیاسی)، محمود فرهاد معتمد (کتاب سپهسالار اعظم، جلد اول ۱۳۲۵)، دکتر ابراهیم تیموری (کتاب عصر یخبیری...، ۱۳۳۲)، دکتر فریدون آدمیت (کتاب اندیشه ترقی و حکومت قانون، ۱۳۵۱). از اسناد موجود و دو سند شماره ۳ و ۴ معلوم می گردد که ناصرالدین شاه پس از صدور فرمان دارالشورای کبری چند دستور زیر را در مورد قرارداد رویتر صادر کرده است:

۱- احضار همه وزرا (هشت نفر) و امین السلطنه و سه نفر دیگر از رجال به دربار (سند شماره ۳).

فریدون آدمیت در کتاب خود در بخش ده، صفحه ۲۷۵ درباره احضار وزرا به دربار چنین می نویسد: «... در فراخواندن وی (مشیرالدوله) به پایتخت شاه خیلی هوشمندانه کار کرد. در حدود دهم شعبان بزرگان دولت را به دربار خواست». در زیر نویسی شماره ۲۹ می نویسد: «آن کسان عبارت بودند از: معتمدالدوله، حسام السلطنه، نصرت الدوله، عماد الدوله، مستوفی الممالک و میرزا سعیدخان انصاری». در دو کتاب محمود فرهاد معتمد و تیموری در این باره سندی نیست.

۲- مجلس مخصوص (خاص) برای رسیدگی به معایب قرارداد رویتر

در این مجلس با اشاره قبلی شاه در احضار وزرا به دربار، حضور میرزا حسین خان مشیرالدوله در تهران که در این موقع در رشت اقامت داشت لازم شمرده شده است. فریدون آدمیت در صفحه ۲۷۵ در ادامه گفتگوی شاه با وزرا در دربار از قول دکتر دیکسون آورده است: «(شاه)... گفت: (کارهای مملکتی مهمی با میرزا حسین خان داریم که با مکاتبه و تلگراف نمی شود انجام داد، حضورش لازم است، بروید، عریضه بنویسید، و استدعا کنید به پایتخت احضار گردد). بی درنگ عریضه نوشتند، شاه همان جا به یحیی خان دستور داد میرزا حسین خان تلگرافی فراخوانده شود». در کتاب تیموری صفحه ۴۷ دستخط شاه خطاب به معتمدالملک (یحیی خان) چاپ شده است: «معتمدالملک مشیرالدوله امروز با تلگراف احضار شد که به خانه و سر عیال خود بیاید...». در کتاب محمود فرهاد معتمد در احضار مشیرالدوله سندی دیده نمی شود. اظهارات دکتر دیکسون نیز از اخباری که شنیده است دقیق و کامل نیست. او فقط از چهار وزیر و دو نفر دیگر، حسام السلطنه و معتمدالدوله نام برده که این دو شاهزاده در دستخط شاه نیستند (سند شماره ۳) و نیز جلسه دربار در حضور شاه و نحوه احضار مشیرالدوله و مجلس مخصوص، همه را یک جا و مخلوط کرده است. حسام السلطنه در مجلس مخصوص قبل از آمدن مشیرالدوله به تهران عضویت داشته و صورت مجلس خاص آخر را امضاء کرده است. در مورد معتمدالدوله با توجه به دستخط شاه سند شماره ۴: «امین السلطنه... برو شهر برای مجلس مخصوص... به معتمدالدوله بگو چه جور سوقات می خواهد می دهم حاضر است». در این صورت باید

معمدالدوله در این مجلس حاضر باشد که امین السلطنه پیغام شاه را به او برساند. و از جهت دیگر شاه ضروری می دانست که برای دلجویی عمومی خود در این شرایط لازم که اغلب مخالفین مشیرالدوله مورد بی مهری و انفصال از مشاغل خود قرار گرفته بودند، پیشنهاد سوقاتی بدهد. امین الدوله در این باره در خاطرات خود صفحه ۵۰ در ادامه اقدامات شاه پس از ورود به تهران نوشته است: «... معمدالدوله را بلادرنگ به سندج و کردستان مقرر حکومت سابقه فرستاد». فریدون آدمیت در اندیشه ترقی، در صفحه ۲۷۵ می نویسد: «شاه معمدالدوله را با بی اعتنایی به حکومت کردستان برگرداند». تا آن جا که معلوم است معمدالدوله تا اواسط ماه شعبان در تهران بوده و با گرفتن سوگاتی از شاه دوباره به حکومت رفته است. فریدون آدمیت در ادامه تحقیق و تحلیل خود در صفحه ۲۷۶ زیرنویس شماره ۲۷ در مورد عزل گروهی از درباریان چنین می نویسد: «این کسان به گناه پادویی توطئه چینان از خدمت اخراج گشتند... محمد علی امین السلطنه...» که در حقیقت اظهار نظر بی سندی است. دنباله مقاله خاطرات امین الدوله در صفحه ۵۱ چنین است: «شاه برای آوردن میرزا حسین خان بهانه می جست... مجلسی مقرر داشت مرکب از آنها که معارض و معترض قرارداد مزبور بودند مثل میرزا سعیدخان وزیر خارجه و میرزا محمد حسین دیرالملک و غیره و چند نفر از قبیل مستوفی الممالک و شاهزادگان که داخل مباحثه نبودند. حسینعلی خان گروسی وزیر فوائد عامه و میرزا علی خان وزیر رسائل خاصه را فرمایش رفت با معلوماتی که از این امور دارند و کیل رتر در مدافعه باشند... در ضمن استقرار این مجلس بهتر دیدند حاجی میرزا حسین خان مشیرالدوله را هم که واسطه و مصدق امتیازنامه رتر بود حاضر شود. او را به حکم تلگرافی به تهران خواستند».

۳- ادامه مجلس مخصوص با حضور مشیرالدوله در تهران. او تا اعلان بطلان قرارداد رویت در سه مجلس شرکت داشته و به گفته خودش در عریضه به شاه جوابگویی اعتراضات مخالفین بوده است. درباره این مجلس در کتاب محمود فرهاد معتمد، صفحه ۱۶۰ عریضه مشیرالدوله به شاه چاپ است: «قربان خاکپای جواهر آسای اقدس مبارکت کردم. دیروز بر حسب امر قدر قدر ملوکانه از برای تجدید مطالعه قرارنامه راه آهن به دربار اعظم حاضر شدم دوازده فصل او خوانده شد و پاره ای اعتراضات کردند و جواب گفته شد چون تفصیل را منشی حضور و امین السلطنه یقین دارم عرض نموده اند، فدوی خانه زاد جسارت نمی کنم تتمه فصول فردا تمام خواهند کرد و بعد اعتراضات به عرض خاکپای مبارک خواهد رسید. غلام خانه زاد حسین».

فریدون آدمیت در صفحه ۳۶۲ پاره هایی از این سند را آورده است. در کتاب تیموری سندی وجود ندارد. خاطرات امین الدوله در این مورد در صفحه ۵۱ و ۵۲ بدین شرح است: «و در مجالس متعلق به این گفتگو به میرزا علی خان سفارش شده بود مباحثه را طول دهد و شاخ و برگ بگذارد... و اعتراضات وزراء طهران و تحقیقات ثانوی معترضین... هر روز ترتیب می داد تا گفتگو ختم شد...».

۴- مجلس مخصوص دوم. فریدون آدمیت در صفحه ۳۶۳ بخشهایی از عریضه مشیرالدوله را به شاه به چاپ رسانیده است. اما در کتاب محمود فرهاد معتمد سندی نیست. امین الدوله چنان که در بالا آمد در خاطرات خود از اقدامات خطیر مشیرالدوله در آن شرایط حساس و نقش تاریخی او در مجالس صحبتی نکرده، بلکه از کارهای خودش سخن رانده است. اسناد دارالشوری نشان می دهد (منشی حضور) امین الملک در این تاریخ کارش نوشتن صورت مجالس شورا بوده است. فریدون آدمیت تکه هایی از این خاطرات را در بخش ۱۰، صفحه ۲۷۵ و ۲۷۶ به شهادت گرفته است. او در بخش ۱۲ کتاب (۱۲- امتیازنامه رویت) صفحه ۳۶۲ و ۳۶۳ در پژوهش خود به اسناد مشیرالدوله (عریضه به شاه) استناد کرده است. با مقایسه این اسناد با خاطرات امین الدوله، دیگر قبول و تکرار مطالب ناقص و مبهم در همین زمینه ضروری نیست و نداشتن توجه و

دقت در یک اثر تحقیقی مستند است.

۵- صورت مجلس خاص آخر در کتاب ابراهیم تیموری در صفحات ۱۳۸-۱۳۹ چاپ شده است. در خاطرات امین الدوله و کتاب محمود فرهاد معتمد و آدمیت از این سند که نکته مهمی در آن است صحبتی نیست. از این چهار مجلس مخصوص دارالشورای کبری تا کنون فقط صورت مجلس آخر به دست آمده است زیرا گزارش این مجالس در نزد شاه باقی مانده و به امین السلطنه که بقیه اسناد دارالشوری (سنه ۱۲۹۰-۱۲۹۱ ه.ق.) را نزد خود نگهداری می کرده پس داده نشده است. اسنادی که با نظر ناصرالدین شاه در یک صد و پنجاه کتاب مدون شده بود در زمان سلطنت احمدشاه به وزارت خارجه منتقل شده است. لازم است گفته شود که هدف از تطبیق اسناد و بررسی آن، دست یابی به مفاهیم اصلی و جامع تر در تنظیم و ترتیب آنهاست.

سند شماره ۴

دستخط ناصرالدین شاه

امین السلطنه

تو صبح زود برو شهر برای مجلس مخصوص و باز فردا شب بیا اینجا منشی حضور را هم فردا شب همراه خودت بیاور حضور. بمعتمدالدوله بگو چه جور سوقات میخواهد [سوغات میخواهد] میدهم حاضر است

امین السلطنه

تو صبح زود برو شهر برای مجلس مخصوص

باز فردا شب بیا اینجا

منشی حضور را بیاور

معه سوغات بیاور

میدهم حاضر است

سوغات میخواهد

سند شماره ۴ (اندازه اصل سند ۱۸x۱۱ سانتیمتر)